2186

/13

औरेहव

57

10B

प २५ छेदपिंड सूत्र

४२८

४८

183

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

अथ शौनकोक्तं चरणव्यूहप-रिशिष्टं सभाष्यं प्रारभ्यते ॥

नत्वा श्रीशमुमेशं च गणेशं श्रीयुतं गुरुम् ॥ शाखा-
देरिदमाख्यानं क्रियतेऽन्वेष्य यत्नतः ॥ १ ॥ यथाऽना-
दिर्हरिः ख्यातो निदानं जगतां परम् ॥ तथा वेदोऽपि
शास्त्राणां स्मृत्यादीनां महाशयः ॥ २ ॥ तमगाधं च
को वेत्ति विस्तीर्णत्वं विनेश्वरम् ॥ तस्मात्सङ्क्षेपतो व-
क्ष्ये वैदिकादिमुदे मुदा ॥ ३ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्र-
ह्म नादबिन्दुकलात्मकम् । त्रिदेवत्वं त्रिमात्रं च स्फु-
टं विष्णुसनातनम् ॥ ४ ॥ तं सर्वज्ञं जगत्सेतुं पर-
मात्मानमीश्वरम् ॥ वन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निर-
ञ्जनम् ॥ ५ ॥ कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधि-
म् ॥ येन चरणव्यूहेषु शाखाभेदमितं कृतम् ॥ ६ ॥
तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् । नत्वा तु
शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ७ ॥ एवं पर-
म्पराप्राप्तं बालकृष्णं महागुरुम् । यस्य प्रसादाद्-
व्याख्यामि चरणव्यूहसञ्ज्ञकम् ॥ ८ ॥

अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

अथशब्दो मङ्गले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मङ्गलार्थं इत्यर्थः । अतो हेत्वर्थः । वेदराशेः पारायणाचतुर्विभागाच्चरणा उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः । चतुर्वेदानां समुदायं व्याख्यास्याम इत्यर्थः । कथमेकवेदः । तदुक्तमारण्यके "सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा ऋच एवं विद्यादिति" तस्य चतुर्विभागाः कृताः । तथा चोक्तं द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये भागवते । तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः । सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥१॥ पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ २ ॥ ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ३ ॥ क्षीणायुषः क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः । वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः ॥४॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन्भगवाल्लोकभावनः । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ५ ॥ पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥६॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीरुद्धृत्य वर्गशः चतस्रः ॥ संहिताश्चक्रे सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ॥ एकैकसंसितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥८॥ पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ॥ वैशम्पायनसञ्ज्ञाय निगदाख्यां यजुर्गणम् ॥९॥ साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दो-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

गसंहिताम् ॥ अथर्वाङ्गिरसां नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ १० ॥ पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥११॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव । पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ १२ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ॥ तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभर्य्यादिभ्यऊचिवान् ॥१३॥ शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ॥ वात्स्यमौद्गल्यशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥१४॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ॥ व्लीकपैङ्गिपैलालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ १५ ॥ बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ॥ चक्रे वालाय निर्भज्य कासाराश्चैव तां दधुः ॥ १६ ॥ बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ अस्यार्थः । व्यासात्पैलः संहितां पदक्रमं च त्रिविधरूपं पठित्वा इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय च ददौ इन्द्रप्रमितिश्चतुर्धा जटान्तं व्यासं कृत्वा स्वसुताय माण्डूकेयाय बोध्याय याज्ञवल्क्याय पराशरायाग्निमित्रे च ददौ । माण्डूकेयस्य शिष्यो वेदमित्रस्तस्य पुत्रेभ्यः सौभर्यादिभ्यस्तेः स्वसुताय शाकल्याय ददौ । शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं च पञ्चधा व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यो ददौ । शाकल्यशिष्यो जातूकर्ण्यः सनिरुक्तां संहितां व्लीकपैङ्गिपैलालविर-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

जैभग्गो दद्दौ । पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रो बाष्कलिः पूर्वोक्त सर्वशाखाभ्य उद्धृत्य वालखिल्याख्यसंहितां चक्रे तां नाम्ना वालखिल्यसंहितां वालायनिप्रभृतयोऽधीतवन्तः ॥ इति पदेषु संहितात्वमितिकरणवेष्टनं, उदात्तस्वरितस्वराणां सिद्धिः, एतच्छन्दसां व्यासं विस्तारं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यर्थः । तथा च विष्णुपुराणे । ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तु प्रचक्रमे ॥ अथ शिष्यान्स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ १ ॥ ऋग्वेदश्रावकं पैलं सञ्जग्राह महामतिः ॥ वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥२॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥३॥ तथा च गृह्यसूत्रम् ॥ सुमन्तुजैमिनि वैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्याइति । जानन्ति बाह्वित्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूकगणसमुदायः । गार्गी वाचक्नवीत्यारभ्य शाङ्खायनमित्यन्तेन शाङ्खायनगणः । एतेषां कौषीतकीब्राह्मणमारण्यकं शाङ्खायनसूत्रं चेति । ऐतरेय इत्यारभ्याश्वलायनान्ता आश्वलायनगणाः । एषामैतरेयब्राह्मणमारण्यकमाश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः ॥

तत्र यदुक्तं चातुर्विद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ॥ २ ॥

अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्विद्यं तेऽत्र चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ॥

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति ॥ ३ ॥

इति स्पष्टार्थः । “वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः । तथा च विष्णुपुराणम् । आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ अत्रैव मत्सुतो व्यास अष्टाविंशतिमेऽन्तरे ॥ वेदमेकं चतुष्पादश्चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थः । आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्वकालीनो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुष्टयसमूहरूपः । शतसाहस्रसम्मितः । दश दश शतं दशशतानि “तत्साहस्रं तत्सर्वमिति श्रुतेः । अनन्तसङ्ख्याकः । “अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः । ततो वेदात्प्रवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः । दशविधः । “स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमइति श्रुतेः । तथा च “पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युपक्रम्य ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञइति श्रुतेश्च । वैतानिका गार्ह्याश्च दशयज्ञाः । अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे द्वापरयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपायनश्चतुर्धा व्यभजत् । ऋग्वेदादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान् । पाकयज्ञास्त्रिविधाः । अवगन्तव्यम् । “हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताइति । अत्र हुत्ति-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

क्तत् । हुता अग्नौ हूयमाना हविष्यस्य जुहुयादि-त्येवमादयो हुताः । अनग्नौ क्रियमाणा अथ बलिहरणमित्येवमादयः प्रहुताः । ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ब्रह्मणि हुताः इति । नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च । अत्र गृह्यसूत्रम् । ब्रह्मयज्ञखण्डे । यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिर्यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन्स्वधा उपचरन्तीति ॥

तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥

तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति शाकलबाष्कलौ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ४ शाङ्खायनमाण्डूकौ ६ कौषीतकीब्राह्मणारण्यकौ ८ अन्येऽष्टभेदा यथा "वेदा विकृतिशाखाश्च भेदस्तु त्रिविधस्तथा ॥ पृथङ्नाना विधानेनव्यासेन कथितं पुरा । इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा विकृतिर्ग्राह्या । विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः तस्माद्ब्रह्मयज्ञार्थं पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । ततश्चतुष्पदेन वक्ष्यति ।

चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीय-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

पारः ॥ ५ ॥

चर्चाऽध्ययनम् । तत्र औणादिसूत्रे । चिन्ति पूजिकथि कुम्बि चर्चश्च । एभ्योऽङ्स्त्रियां भावादौ । चिन्ति स्मृत्याम् । पूजि पूजायाम् । कथि वाक्यप्रबन्धे । कुम्बि आच्छादने । चर्चाध्ययने । चुरादय इति । अष्टाध्यायीसूत्रे ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः । श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेदः तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति । तत्पारायणं द्विविधं प्रकृति विकृति रूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा रूढा योगा । रूढा यथा "अग्निमीडे पुरोहितमिति । योगा यथा अग्निमीडे । ईडे पुरोहितम् । इति शौनकीयप्रातिशाख्यद्वितीयपटले उव्वटभाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारायणं यथा ॥

क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् ॥६॥

क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथम् । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे । यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथा सं

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

हिता इत्यर्थः । अन्यच्च । वर्णक्रमः । अक्षरसमाम्नाय एवेत्यारण्यके । कथमभिष्टयादित्यक्षरशः । चतुरक्षरशः । पच्छः । अर्द्धर्चशः । ऋकशः । इति ब्राह्मणम् । भूयांसि तु समाम्नानात् व्यञ्जनमात्रं तु तत्स्याभिधानस्य भवतीति नैरुक्ताः । क्रमः संहितावाची कथम् । पदप्रकृतिः संहितेति निरुक्तवचनात्सा क्रमरूपा इत्यर्थः । क्रमपदः क्रमः संहिता तस्याः पदानि । इति द्वे प्रकृतिपारायणे द्वे विकृतिरूपे । विकृतिरष्टविधा भवति । तच्च । जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिरिति । आसां मध्ये जटा दण्डयोः प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिखा । दण्डानुसारिणी माला लेखा ध्वजो रथश्च । घनस्तूभयानुसारित्वात् । अस्या नियमवाक्यानि व्याडीकृतजटापटले उदाहरणानि च । तत्र जटावाक्यम् । क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् ॥ अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते ॥ १ ॥ अस्यार्थः । क्रमे यथोक्तेसति "क्रमो द्वाभ्या" मित्यादुक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् । द्विवारं पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं क्रमवत्पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथमं उत्तरपदमभ्यसेत् । तत उत्तरपूर्वपदयोः सन्धानद्वारा पूर्वं द्विरभ्यस्योत्तरे पदेऽवसानं एवं प्रकारेणाध्ययनं जटाभिधीयते क-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

च्यते। इति निश्चयार्थम्। उदाहरणन्दर्शयति। अग्निमीडईडेऽग्निमग्निमीडे, ईडे पुरोहितं पुरोहितमीडऽ ईडे पुरोहितम्। इत्यादि ज्ञेयम्। अथ दण्डलक्षणम्। क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम्। अर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते। उदाहरणं यथा। अग्निमीडे। ईडेऽग्निम्। अग्निमीडे। ईडेपुरोहितम्। पुरोहितमीडेऽग्निम्। इत्यादि ज्ञेयम्। अथमाला लक्षणम्। ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धर्चस्यादितोऽन्ततः। अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति गीयते। माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा॥ आवर्त्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः। अथ शिखालक्षणम्। पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते। अथ रेखालक्षणम्। क्रमाद्द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत्। पृथक्पृथग्विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्॥ अथ ध्वजलक्षणम्। ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेद्यदि। वर्गं च क्वचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः। अथ रथलक्षणम्। पादशोऽर्द्धर्चशो वाऽपि सहोक्त्या दण्डवद्रथः। अथ घनलक्षणम्। जटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृतीः पठेत्। अन्यच्च घनस्य द्वितीयलक्षणम्। अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत्। आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः। इत्यष्टविकृतिलक्षणान्युक्तानि अध्ययने संहितापारायणम्। १। पदपारायणम्। २। जटापारायणम्।३। क्रमदण्डपा-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

रायणाश्च । ४ । एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥

एतेषां शाखाः पञ्च विधा भवन्ति ॥ ७ ॥

एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः ॥ ताः कादृत्यत आह ॥

शाकला बाष्कला आश्वलायनाः शाङ्खायना माण्डूकायनाश्चेति ॥ ८ ॥

इति प्रसिद्धाः ॥ तेषामध्ययनम् । तेषां चाश्वलायनीयादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति ॥

अध्यायाश्चतुःषष्टिर्मण्डलानि दशैव तु ॥ ९ ॥

अध्यायाश्चतुःषष्टिः । अग्निमीळे । अयं देवायेत्यादि चतुःषष्टिरध्यायाइत्यर्थः । मण्डलानि दशैव तु । अग्निमीळे । कुसुम्भक इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः ॥

एकस्य एकवर्गश्चैकस्य नवकस्तथाद्यौ वर्गौ तु द्वृचौ ज्ञेयौ न्यूनं द्वृचशतं स्मृतम् । वर्गाणां

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

परिसङ्ख्यातं द्वे सहस्रे षड्‌त्तरे । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च । ऋचामशीतिपादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥ १ ॥ इति शौनकीये चरणव्यूहपरिशिष्टे प्रथमा कण्डिकासमाप्ता ॥

वर्गादि शाकलान्ताः सङ्ख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया । षड्‌त्तरसहस्रद्वयवर्गा इत्यर्थः । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम । दशसप्तसु पञ्चन्ते सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः । सङ्ख्यातं वै पदक्रमं एकशतसहस्रं वा द्विपंचाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशतचतुर्दश, वासिष्ठानाम् । १५२५१४ । वासिष्ठगोत्रीयाणां "इन्द्रोतिभिरेकमप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति । इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदानीत्यर्थः । ८५ । अथ वालखिल्यमहिता पदसङ्ख्योच्यते । लक्षैकं तु त्रिपञ्चाशत्सहस्रं शतसप्तकम । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च । १ । एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि पदा-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

नीत्यर्थः। १५३७९२। पदानि वालखिल्यस्य ह्यकंस-
ङ्ख्याशतानि च। अधिकानि तु सप्तैव। १२०७। वर्गा
अष्टादश स्मृताः। सप्ताधिकद्वादशशतानि पदानीत्य-
र्थः। इत्याश्वलायनानाम्। शाङ्खायनानां तु वालखिल्य-
सहितपदसङ्ख्योच्यते। शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकसार्द्धन्तु
वेदे त्रिसहस्रयुक्तम्। शतानि सप्तैव तथाऽधिकानि
चत्वारि त्रिंशच्च पदानि चर्चां। शाकल्यो माण्डूकगण
स्थः। संहिता पदानि एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशत-
चतुस्त्रिंशदधिकानि पदानीत्यर्थः। १५३७४३। पदानि
वालखिल्यस्य रुद्रसङ्ख्याशतानि च। षट्पञ्चाशदधि-
कानि वर्गाः सप्तदशास्तथा। एकादशशतषट्पञ्चा-
शदधिकवालखिल्ये पदानीत्यर्थः। ११५६। अष्टप-
ञ्चाशत्पादात्मकऋक्त्रयस्य। यमृत्विजो वर्गो नास्ति।
न तु हविष्पान्तीयसूक्ते द्वे समीचीवर्गो त्रिऋचानन्तर-
मेक एवाग्निऋक्। यमृत्विजो ऋक्। खिलरूपेण
पठन्ति। ज्योतिष्मन्तऋचाभावः। ऋक्त्रयस्य तेषाम-
न्ते पदाभावत्वात्। अन्ते वर्गसमाप्तौ यावन्मात्रमृचं
पठन्ति। एवं द्वे समीचीति षड्ऋचो वर्गः। आश्व-
लायनानां चतुर्ऋचात्मको वर्गः। इत्याश्वलायनशा-
ङ्खायनशाखयोर्भेद इत्यर्थः। यस्य मन्त्रस्य पदाभाव-
स्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्। तर्हि त्र्यम्बकं यजामह इ-
ति मन्त्रस्य पदाभावात्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्। न हि
उ मा नागात्। उपलेखायां त्र्यम्बकं प्रथमं भद्रं नः प्र-
जायते ऋतं चेति पदक्रममिममुपयामि गोतमर्द्धे चान्ते

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

पदम्। तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति। "क्रमो द्वे पदश्च" इति वचनात्। अत्र द्वितीयपदं नास्ति अर्द्ध-र्चान्तसमापनात्। क्रमाभावस्तस्मात्पदकाले क्रमकाले पठनं सएव पदक्रम इत्यर्थः। क्रमकाले तु वेष्टनं कर्त्त-व्यं चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि। षत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनासिके॥ त्रिचतुष्पञ्चक्रमे अर्द्धर्चान्ते च वेष्टयेत्। क्रमेणोदाहरणानि ज्ञातव्यानि। "सुषुमायातम्। मो षूणः। वाजेषु सा सद्भिर्भुव। आँ उपानसः। न्या-विध्यदिलीशस्य। अगादारैगुरुषणा। निरत्स्वसारम-स्कृतोषसम्। अग्निमीडे ऋत्विजमित्यृत्विजमिति। चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः। ३४००० । द्विखण्डानां सहस्राणि द्वात्रिंशत्षोडशो-त्तरम्। षोडशोत्तरद्वात्रिंशत्सहस्राणि द्विखण्डानी-त्यर्थः। ३२०१६ । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि। चतुर्लक्षद्वात्रिंशत्सहस्राक्षराणी-त्यर्थः। ४३२००० । द्वात्रिंशतिं चाक्षरसहस्राणीत्यर्थ-समाप्तेः पुनर्वचनसूक्तम्। अथ पारायणे ऋक्परिमा-णा उच्यन्ते। ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च। ऋचामशीतिपादश्च पारायणं प्रकीर्तितम्। ए-तत्पारायणं वालखिल्यैर्विना सङ्ख्यातम्। वालखिल्या-नि पारायणे न सन्ति तदुच्यते। ऋग्वेदान्तर्गतवाल-खिल्यमेकादशसूक्तम्। ११ । सूक्तं १०० सप्तदशाधि-क १७ मित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीत्येतत्सङ्ख्याव्यति-रिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः। तत्र यज्ञानुष्ठा-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

णे ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते । "वालखिल्याः शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्या" इति । अभि प्र वः सुराधसमिति षड्वालखिल्यानां सूक्तानामिति ब्राह्मणे आरण्यके । अथ वालखिल्याविहरेत्तदुक्तं षोडशिनेति सूत्रकारः श्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मानुष्ठाने वालखिल्यप्रसिद्धिः । वेदपारायणे वर्जमित्यर्थः । शौनकाचार्यवचनात् । यथा प्रैषाध्यायकुन्तपाध्यायनिविदाध्यायसुपर्णाध्यायश्चेति तद्वालखिल्याध्याय इत्यर्थः । वालखिल्यसंहितासर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपीसङ्ख्योच्यते । द्विपञ्चाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति १०५५२ । वालखिल्यव्यतिरिक्तऋक्सङ्ख्या तु । द्विसप्तत्यधिकचतुःशतमन्त्रः सहस्रऋक् १०४७२ । एतत्सङ्ख्या नित्या द्विपदा नैमित्तिकद्विपदासहित उक्तहवनाभ्यां समाना सा नित्या द्विपदा । आसां सङ्ख्या उपलेखायाम् । तच्च "साधुरसिक्न्यां सिषक्तु न उरौ देवा विदन्नेषां स्यया वाजं महिराघ आर्शी सुम्नेते ते देवाय रायस्कामः प्रति न स्तोमं स्वायुधासः पितुर्न पुत्रः स नोवाजेषु गावो न यूथं पवस्व सोममन्दयन्निति तिस्रः परिसुवानो त्वभिये मा नः प्रत्यञ्चमर्कमनयच्छचीभिरिति द्विपदैकपदा द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश द्विपदा १७ एकपदाः पञ्चइति । हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा ता आह वर्गरूपेण । पश्वानतायुं दशपर्यग्निर्न दश । श्रीणान्दश शुक्रः शुशुक्वां दश वनेम पूर्वीर्दशाग्ने त्वन्नश्चत्वार्यग्ने भव षट् प्रशुक्रैतु दश राजा

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

राष्ट्रानां दशक इं ताव्य दश बभ्रुरेका दश परिशधन्व दश तन्ते सोतारो द्वादशेमा नुकं चत्वार्योयाहि वनसा चत्वारीति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति १४० ।·ह्वग्ने एकैका अध्ययने द्वे द्वे आमामन्त्या एका उर्वरिता सा नित्या द्विपदा । उक्तं च परिभाषायाम् । विंशिका द्विपदा विराजस्तदर्द्धमेकपदा द्विर्द्विपदास्तृचः समामनन्ति। आयुक्त्वन्त्या द्विपदैवेति । द्विर्द्विपदास्तृचः समामनन्ति । यस्य सूक्तस्य द्विर्द्विपदाः समामनन्ति । ता ऋचोऽध्ययने चतुष्पदाः कृत्वेत्यर्थः। आयुक्त्वन्त्या द्विपदैव सूक्तस्यार्चो युजो या न भवति तास्त्वन्त्या नित्या द्विपदैव । एवमध्ययने द्वावर्द्ध ऋगेव प्राधान्यम। त्रीण्यर्द्धर्चायाः कथम्।तत्रापि द्वावर्द्धर्चावेका ऋचा । अर्द्धर्चा एका कर्तव्या अध्ययनसम्प्रदायबलात् । अनादेशे अष्टाक्षराः पादाश्चचर्चाद्धति परिभाषायाम् । अध्ययने त्रीण्यर्द्धर्चं ऋगेव सम्प्रदायो नास्ति । असां परिमाणमाह । अग्निं होतारं पञ्च सहिशर्द्धीनषडर्यं जायत पञ्च विश्वो विश्वायास्तिस्रोऽयं त्वं रथं पञ्च प्रतद्वोचे यं षडिन्द्राया प न: पञ्चेमां ते वाचं,चत्वारि स नो नव्येभिर्वर्त्तमिन्द्राय हि द्यौः सप्त त्वया वयं षड्वमे ह एका वनीति हि एका त्वा जुषः षट् स्तीर्णं पञ्चेमे वासोमा एका इमे ये ते सुवायवे का प्रसुज्येष्ठं षडति देवानां वर्जम्। सुषुमायातं त्रीणि प्रप्रपूष्णश्चतुष्कमस्तु श्रौषट् चत्वारि शचीभिर्नोवर्ज्यं हर्षंनिन्द्रपञ्च ये देवासो

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

वर्जं तवत्यं नयमेका सखे सखायमेकया ऋचा वी-
णयेतास्वीणि वीण्यर्द्धा ऋचा हवनीयाश्चतुर्नवतिम-
ड्व्यित्यर्द्धर्चं ऋग्घवने । अध्ययने अर्द्धचंद्वयेन ऋगे-
का । अर्द्धचेनैकैव ऋग्हये वक्तव्य इत्यर्थः । एकर्चस्य
ऋग्द्वयं विराट् छन्दो विना कथं भवतीत्याशङ्क्य त-
वोच्यते । विराट्छन्दः सर्वच्छन्दसि व्याप्तं वर्त्तते । उ-
क्तं चारण्यके । "चत्वारः पुरुषा इति व्याघः श-
रीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुषइति । तस्यै
ष्णिग्लोमानि त्वचं गायत्री त्रिष्टुप् मांसमनुष्टुप् स्ना-
वान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहतीति यान्ये-
तानि विराट् चतुर्थान्येवमु हैवैवं विदुष एतदहः
सर्वैश्छन्दोभिः प्रतिपन्नं भवतीति" प्राप्तो भवतीत्य-
र्थः । "गायत्री पङ्क्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः
पोङ्क्ताः पशव" इति ब्राह्मणम् । अत्रोदाहरणम् । "प-
वस्व सोम मन्दयन्निति तिस्रो निल्या द्विपदा गाय-
त्र्य" इति सर्वानुक्रमण्याम् । द्विपाद्वै पुरुषो वीर्यं त्रि-
ष्टुब्विराड्भ्यामनयोर्द्वाविंशयोर्द्विपदयोरयं पुरुषः ।
अत्रोदाहरणानि । आवां सुम्ने वरिमन् । प्रत्यश्वम-
र्कमनयन् । परिसुवानो गिरिः । जगती पादइति ।
एवं सर्वव्याप्तो भवतीत्यर्थः । "छन्दांसि जज्ञिरे"
इति श्रुतिः । तथा च शतपथब्राह्मणे "किञ्छन्दः का
देवता प्रतिष्ठे" । यथा विष्णुः सर्वव्याप्तस्तथा विरा-
टछन्दइत्यर्थः । विराट् छन्दस्तु चतुष्पदा । वीण्यूह-
नीयां पञ्चपदा ऋक्कृत्तश्चेति । किं प्रमाणं तत्रोच्यते ।

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

"एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात्। चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे सम्पश्यन्पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः"। एकपदा द्विपदा नित्या द्विपात्त्रिपादमभ्येति। एकीभूता भवन्तीत्यर्थः। अस्योदाहरणम्। "अग्निं होतारं मन्ये० दस्म। यऊर्ध्वया० कृपा"। अग्रे अर्द्धर्चौ "घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि० सर्पिषः"। इति द्विपदा। चतुष्पदा तु। यञ्ज्ञानतायुम्०। एकार्द्धर्चौ त्रिपदा। एकार्द्धर्चौ द्विपदा। एका ऋक् पञ्चपदा अध्ययने। द्विद्विपदास्त्वृचः समामनन्तीत्यत्र समपादग्रहणात्। असमानपादा विरुड्वा तर्हि पङ्क्तिच्छन्दः पञ्चपदा भवति तस्य द्वितीयभेदो विराट् तस्मात्पञ्चपादत्वं प्राप्तम्। समपादा वा असमपादो विराट् छन्दइत्यर्थः। अत्र श्रुतिः। "समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः सम्मातरा चिन्न समं दुहाते" इत्यनया ऋचा परिहारः। दक्षिणवामहस्तौ समौ कर्तृत्वे असमाप्ताविव्यर्थः। अथाध्ययने ऋक्सङ्ख्योच्यते। षण्णवत्यधिकचतुःशतदशसहस्राणीति। १०४९६। ताः सहितनैमित्तिकद्विपदाश्चत्वारिंशोत्तरशतसहितदशसहस्राणीति। १०५९६। सञ्ज्ञानमुशनावदत्सूक्तस्य पञ्चदशर्चैकीकृत्य पारायणे ऋक्सङ्ख्या। १०५८०। ऋचां दशसहस्राणि इति वचनस्य सङ्ख्या पूर्णा भवतीत्यर्थः। एका उर्वरिता सा "भद्रन्नो अपि वातयमनः" इति पादाधिक्यमनुक्रमणिकाद्युक्तावप्युक्तः। भद्रं पुन्कमित्यारण्य-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

के । अथ सञ्ज्ञानसूक्तम । सञ्ज्ञानमुशनाऽवदत्स-ञ्ज्ञानं वरुणोऽवदत् । सञ्ज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च सञ्ज्ञा-नं सविता वदत् । १ । सञ्ज्ञानं न स्वेभ्यः सञ्ज्ञान-मरणेभ्यः । सञ्ज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु निय-च्छताम् । २ । यत्कक्षीवांसं वननं पुत्रो अङ्गिरसा भवे । तेन नोऽद्य विश्वेदेवाः सम्प्रियां समजीजन-त् । ३ । संवो मनांसि जानतां समाकूतिर्मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि । ४ । तच्छं-योरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । ५ । नैहंस्त्यं सेनादरणं परिवर्त्मं तु यद्धविः । तेनामित्राणां बाहू हविषा शोष-यामसि । ६ । परिवर्त्मान्येषामिन्द्रः पूषा च सस्रुतः । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् । ऐषु नह्यवृषाजिनं हरिणस्य धियं यथा । पराँ अमित्रां एष त्वर्वाची गौरुपेजतु । ८ । प्राध्वराणां पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्रमृच्यते । गो-कामो अन्नकामः प्रजाकामउत कश्यपः । ९ । भूतं भ-विष्यत्प्रस्तौति महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरम् । यदक्षरं भूतकृतो विश्वेदेवा उपासते । १० । महर्षिभि-श्च गोप्तारं जमदग्निमकुर्वत । जमदग्निराप्यायते छ-न्दोभिश्चतुरुत्तरैः । ११ । राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यवता । शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः । १२ । अजो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

गुहा। तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम्
ध्रुवं ब्रह्मचराचरम्। १३। त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य
त्र्यायुषमगस्त्यस्य त्र्यायुषम्। यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मोऽ-
स्तु त्र्यायुषं। १४। तच्छंयोरावृणीमहे०। १५।
इति सङ्ख्यानसूक्तं पञ्चदशर्चात्मकम्। अस्य ग्रहणे
प्रमाणमाश्वलायनसूत्रम्। तच्च। "समानीव" इत्ये-
का। तच्छंय्योरावृणीमह" इत्येकेति। तथा च शा-
ङ्खायनसूत्रम्। "अथोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन
श्रवणेन वाऽक्षतसक्तूनां धानानां च दधिघृतमिश्राणां
प्रत्यृचं वेदेन जुहुयादिति हैक आहुः सूक्तानुवा-
काद्याभिरिति वाऽध्यायार्षेयाद्याभिरिति माण्डूके-
योऽथ ह स्म कौषीतकिरग्निमीडे पुरोहितमित्येका
कुषुम्भकस्तदब्रवीद्वावदंस्त्व शकुने भद्रमावद गणानां
जमदग्निना धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितं गन्तानो
यज्ञं यज्ञियाः सुशमि यो नः स्वोऽरणः प्रतिचक्ष्व
विचक्ष्वाग्ने याहि मरुत्सखा यत राजन्कृतं हविरि-
तिदृच्यास्तच्छंय्योरावृणीमह इत्येका कृतशेषाद्धविः
प्राश्नन्तीति"। पञ्चशाखानां पारायणं तच्छंय्योरावृ-
णीमह इत्यत्र समाप्तिरेकवेदत्वात्। उक्तञ्च। सा-
ङ्ख्याश्वलायनौ चैव माण्डूका बाष्कलस्तथा। बह्वृचा
ऋषयः सर्वे पञ्चैते ह्येकवेदिनः॥ अथ पारायणे चर्चा-
सङ्ख्योच्यते। "एकर्चएकवर्गाश्च एकर्चनवकस्तथा"।
एकर्च एकवर्गो जातवेदसइत्यर्थः। नवर्च एकवर्गः आपो
हि ष्ठेति। द्वौ वर्गौ तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ, द्वौ वर्गौ द्व्यृचावित्य-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

र्थः । अग्ने त्वन्नोऽअन्तमः । आयाहि वनसा सहे-ति । ऋक्षायस्य शतं स्मृतम् । ऋचो वर्गाः सतमि-त्यर्थः । उदुत्यं चमसं नवमित्यादि । चतुर्ऋचां प-ञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा । चतुर्ऋचवर्गाः पञ्च-सप्तत्यधिकशतमित्यर्थः । १७५ । यदङ्ग दाशुषे त्व-मित्यादि, । पञ्चर्चं तु द्विशतकं सहस्रं रुद्रसंयुतम् । पञ्चर्चवर्गा एकादशाधिकद्वादशशतानीत्यर्थः । १२११ । अग्निमीले इत्यादि, । पञ्चचत्वार्थधिकं तु षड्ऋचां तु शतत्रयम् । षड्ऋचवर्गाः पञ्चचत्वा-रिंशदधिकशतत्रय इत्यर्थः । ३४५ । अश्विना यज्व-रीरिषइत्यादि, । सप्त ऋचां शतं ज्ञेयं विंशतिश्चा-धिकाः स्मृताः । सप्तर्चवर्गा विंशत्यधिकशतत्रय इत्य-र्थः । १२० । यच्चिद्धि सत्यसोमपा इत्यादि, । अष्टऋ-चां तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तथैव च । अष्टर्चवर्गाः प-ञ्चाधिकपञ्चशतं इत्यर्थः । ५५ । इन्द्रं विश्वाऽअवी-वृधन्नित्यादि, । एवं दशाधिकसहस्रद्वयवर्गा इत्य-र्थः । २०१० । पञ्चशाखासु निश्चिताः । पञ्चशाखा-नां पारायणे निश्चयेन इत्यर्थः । वर्गाः सञ्ज्ञानसूक्त-स्य चत्वारश्चात्र मीलिताः । सञ्ज्ञानसूक्तस्य चत्वारो-वर्गाश्चात्र मिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः । एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां सङ्ख्या न न्यूनतः । एवं पू-र्वोक्तप्रकारेण वर्गस्य ऋक् न्यूनसङ्ख्येन दशर्चस्य पञ्चऋक् चीणर्द्धर्चस्य ऋक्कर्तव्येत्यर्थः एवं चतुर्वि-धपारायणेऽपि ज्ञेयम् । "समानीव इति" शाकलानां

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

"तच्छँय्योरिति" बाष्कलानामित्यत्र बाष्कलशाखाध्ययनमनुक्रमणिकाहृत्तावुक्तम् । "गौतमादौशिजः कुत्सा दीर्घतमेत्येव बाष्कलाध्ययनक्रमः" । अस्यार्थः । गौतमादौशिजः कुत्सः । उपप्रयन्तो । नासत्याभ्याम् । अग्निं होतारम् । इमं स्तोमम् । वेदिषदे । एष बाष्कलक्रमइत्यर्थः । अत्रैवसुक्ते उत्तममण्डले नवके अनुक्रमविपर्यासः । तच्च । स्वादोरभक्षि सूक्तान्ते अभिप्रवः सुराधसम् । प्र सुश्रुत"मिति सूक्तद्वयं पठित्वा । अग्नऽआयाह्यग्निभिरिति पठेत् । ततः आप्र इवाध्याये गौर्धयत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शाकलस्य । पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य । तदोच्यते । गौर्धयति सूक्तानन्तरं "यथा मनौ मांवरणौ । यथा मनौ विवस्वति । उपमन्त्वा । एतत्तऽइन्द्र । भूरिदिन्द्रस्य । इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा "आत्वागिरो रथीरिवेति" पठेयुः । अन्ते संसमित्सूक्तानन्तरं पञ्चदशर्चात्मकं "सञ्ज्ञानमुशनावदत्त च्छँय्योराहृणीमहे" इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलशाखाध्ययनम् । एवमध्ययनाभावाच्छाखाऽभाव इत्यर्थः । सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकात् षष्टौ सूक्तानि बाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः । प्रति ते । युवं देवाः । यम्रत्विजः । इमानि वामिति चत्वारि वालखिल्यसूक्तानां लोपइत्यर्थः । यस्तान्ट्टग्विवेद चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत् । अस्यार्थः । यः तान् ऋगर्यवित् वेद, ततः स्वनपारायणं च अधीते सः वेदिताऽध्येता च

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

नाकपृष्ठं शश्वत्सदा भजते । ह प्रसिद्धौ । इतोऽमुं लोकमेत्युत तस्मान्न प्रच्यवते हीत्यर्थः । अथ पारायणफलं तदुक्तमारण्यके । "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति तं निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्यवहरति तत्प्रतृण्णस्याग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयव्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेणेति" । अस्यार्थः । द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वापि सन्धिस्तस्य अविच्छेदाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणमुच्यते । शुद्धे द्वे पदे अक्षरे वा सन्धिमकुर्वतोच्चारणं तत्प्रतृणं पदपारायणम् संहितापदाभ्यामुभाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण क्रमपारायणमित्यर्थः । तथा च सति त्रिभिः कृत्वा स्वरास्वरं विजानाति मात्रामात्रां विभजते सा संहितेति । एवमेतां यो वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति । तस्मात्क्रमादृत्ते द्वे पदे संहिता द्वे पदे स्वरश्च न सिध्यति । द्वे पदे सिद्धे उत्तरारम्भः कर्त्तुं न शक्यते । अतश्च पादार्द्धर्च ऋक् सूक्तसिध्यर्थं भगवता पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तमं भवतीति चात्र श्लोकः । प्रागाथेन पुरा दानं दृष्ट्वा वा क्रुद्धो महामुनिः । अर्थवन्तं क्रमं ब्रूयाद्दैवतायाश्च शास्त्रतः । अत ऋग्यजुषां बृंहणां पदैः स्वरैश्चाध्ययनं तथा त्रिभिः । अतोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान्भवति । क्रमेण कृत्वा ऋग्वेदपारायणे ऋचां बृंहणां साधारणं भवति । इद-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

मित्थं सर्वं पाठ इति। स्वरमात्रादिरूपेण निश्चयो भवति तथा यजुर्वेदपारायणे यजुषां बृंहणं नाम सा-धारणं स्वरमात्रादिरूपेण इदमित्थमेव पाठइति नि-श्चयो भवति। इत्यतिदेशः इत्यलं प्रपञ्चेन॥ अथ पा-रायण विधिः। अत्रादौ कलशस्थापनाद्युक्तं महार्णवे। तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते॥ कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं सुभूषितम्।१। पुष्पपल्लवमालाभिश्च-न्दनैः कुङ्कुमादिभिः। मृत्तिकायवसम्मिश्रं वेदमध्ये न्यसेततः।२। पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा प-श्चान्मुखस्थितः। स्नापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहु-श्चतुर्मुखः।३। वत्सजान्वाकृतिर्वेदः उत्तराग्रैः कुशैः कृतम्। ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत्। ४। प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते। यज्ञो-पवीतं नैवेद्यं वस्त्रं चन्दनकुङ्कुमैः।५। स्रग्धूपदीप-ताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम्। ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूज्ययेत्।६। उपाध्यायं च सम्पूज्य-यथ पाठं पठेत्ततः। ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा-पठेदित्यर्थः। तत्रैव बौधायनः। स्थंडिलं कल्पयित्वा-ग्निमुपसमाधाय तं परिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषि-भ्यो ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऽऋषयेऽग्नये काण्डऽऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऽऋषिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्यऽउपनिषद्भ्यो

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहायं विश्वेभ्यो बहुभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृति मिश्रं हुत्वा पुनः परिषिञ्चति समाप्ते चैव यजुषा तर्पयति । अन्ते एताग्निसोमाद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा "भूर्देवांस्तर्पयामि" इत्यादि यजुषा तर्पयित्वाऽन्यादींस्तर्पयेदित्यर्थः । महार्णवः । एवमृग्वेदिनां काण्डऋष्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो मध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रागाथेभ्यः पावमानीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति ततो वेदादिमारभ्य सन्ततमधीयीतेत्याह भगवान्बोधायनः । पुनर्महार्णवे । अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्याम आसमाप्तेर्नाश्नीयाद्यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं हविष्यं मात्रमन्नमल्पं भुक्त्वा तदाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युपनिष्क्रम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रज्वाल्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यऽऋग्यजुर्भ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्डऋषयेऽग्नये काण्डऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्य ऽउपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य ऽउप-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

निषण्णो वारुणीभ्यो देवताभ्यऽउपनिषण्णो इ-
व्यवाहाय विश्वेभ्यो वरुणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च
पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः प-
रिषिञ्चति समाप्ते चैव यजुषा तर्पयतीति मन्ते ए-
ताग्निसोमाद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा-
भूर्देवाँस्तर्पयामीत्यादियजुषा तर्पयित्वाऽग्न्यादींस्तर्प-
येदित्यर्थः । महार्णवः । एवमृग्वेदिनां काण्डऽऋष्या-
दिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने "शतर्चिभ्यइत्यादिम-
हानाम्नीभ्यइत्यन्तं प्राग्वत् । ततो वेदादिमारभ्य सन्त-
तमधीयीत नैतस्यान्तराऽनध्यायो नास्यान्तरा जनन-
मरणे अशुचि आशौचं नेत्यर्थः । नान्तरा व्याहरेन्न
विरमेद्यावन्तमधीयीत । यावत्पर्यन्तं पठेत्तावत्पर्यन्तं
न विरमेन्नान्यच्च वदेदित्यर्थः । यदन्तरा विरमेत् त्री
न्प्राणानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयी-
त । ततः सर्वनिशान्तरं सङ्ग्रामारण्यसलिलं लोप्य
परिदध्यात् । निशान्तरं सन्ध्यानिशादींल्लोप्य विहा-
य समापयेदित्यर्थः । आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं द-
क्षिणां च दद्यादिति महार्णवोक्तं विधानम् ॥ अथ
कमलाकरः । य एतेन विधिना वेदमधीयीत सन्ततः
पूतो वेदो भवति मनः शुद्धिश्च भवति वेदरूपो भव-
तीत्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चाभोजन इ-
ह्याधीतेऽन्तेभ्यः प्रमुच्यते त्रिभिर्बहुभ्यः पतनीयपा-
तकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गङ्गाऽप्सु वन्निमज्यश्च
भवति चतुर्भिः शूद्रान्नभोजनात्स्त्रीसेवनाच्च पञ्चभि-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

रयाज्यया जनाद्ग्राह्यग्रहणात् षड्भिर्ब्राह्मणस्य लोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णस्तेयात्पतिसंयोगाच्च सप्तभिः प्राजापत्यस्य हीनचरणाद्यज्ञोपबन्धनाच्चाष्टभिश्चान्द्रायणगुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च नवभिः सुरापानाद्दशभिः पुनर्जन्मेह जन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकं गच्छतीति । अग्निष्टोमादिक्रतुभिरिष्टं भवति । पितॄन्स्वर्गं लोकं गमयति । वेदाध्यायी सदैव स्यादपाप्मा सत्यवाक् शुचिः । यं यं कामं कामयते तं तं वेदेन साधयेत् । असाध्यं नास्ति यत्किञ्चिद्ब्राह्मणो हि फलं महत् । ऋग्विधाने । आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये । पुष्टये पशुलाभाय धनलाभाय भूतये । एषा हि संहिता देवैः सर्वब्रह्ममयी निचृत् उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता । होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा । सर्वकामप्रसिध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते । एषा वै प्रतिलोमोक्ता शत्रुपक्षविनाशिनी । अक्षरप्रतिलोमेयमभिचारेषु शस्यते । सर्वसंहितया प्रत्यृचं होम आज्येन तिलैन वा । "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" इति ब्राह्मोक्तेः । सर्वपापहरो होमस्तिलैः सर्वत्र शस्यते । इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । शातातपः । कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा । तिलहोमसहस्रं च सममेतच्चतुष्टयम् । इदं केवलम् । अन्त्ये चान्द्रमसम । इति कमलाकरभट्टकृतो वेदपारायणविधिः समाप्तः । व्याख्या चरणव्यूहस्य पाद्मखण्डस्य

तेन वै । यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥
इति चरणव्यूहपरिशिष्टव्याख्यायां प्रथमखण्डस्य व्याख्या समाप्ता ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्त्तान्तवीया श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति तत्र मैत्रायणीया नाम षड्भेदा भवन्ति मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छगलेया हारिद्रवीया श्यामायनीयाश्चेति तेषामध्ययनं द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसङ्ख्यातं ततोऽन्यानि यजूंषिच, अष्टौ शतानि सहस्रा-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

णि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणं । तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः खाण्डिकेयाश्चेति तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति कालेता शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बी-श्चेति तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राण्यधीत्यशाखापारो भवति तान्येव द्विगुणान्यधीत्य-पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह यजुर्वेदः स विज्ञेयः-शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

अथ द्वितीयखण्डं व्याख्यायते ॥ यजुर्वेदस्य षड-शीतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः । षट् अ-शीतिर्भेदा इत्यर्थः । तत्र चरकानां द्वादश भेदा भव-न्तीति स्पष्टार्थः । ते के भेदाः । चरकाः । आह्वरकाः । कठाः । प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाः । चारायणीया । वारायणीया । वार्त्तान्तवेया । श्वेताश्वतरा । औपम-न्यवः । पाताण्डनीया । मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रायणी-यानां केचित्सप्त भेदा भवन्ति इति वदन्ति श्यामा इ-त्यधिकं तदधिकमेव । मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवे-दाध्यायी । मानवं कर्मसूत्रम् । तेषामध्ययनमष्टोत्त-रशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तेषा-मध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः । अष्टशताधिकसह-स्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवतीत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । त्रिवारप-ठनात्क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनं भवतीत्यर्थः । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति तानि का-नि षडङ्गान्युच्यन्ते ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गा-नि । छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्यो-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

तिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्र-
मुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य
मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मा-
त्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके म-
हीयते । तथा प्रतिपदमनुपदं
छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्या-
यस्तर्क इत्युपाङ्गानि, तत्र परि-
शिष्टानि भवन्ति यूपलक्षणं
छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकस-
ङ्ख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्ब-
कानिपार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं
प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसङ्-
ख्या निगमा यज्ञपार्श्वंहौत्रकं
प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टा-
दश परिशिष्टानि भवन्ति, तत्र
कठानां योगा येन विशेषस्त-
त्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेया
नाम पञ्चदश भेदा भवन्ति जा-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

वाला बौद्धायनाः काएवा माध्यन्दिनेयाः शाफेयास्तापनीयाः कपोलाः पौराडरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया अद्धा बौधेयाश्चेति तेषामध्यनं सौक्तिकं प्रवचनीयाश्चेति । मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् । षएणां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ २ ॥

शिक्षादीनि षडभवन्ति, षडुपाङ्गान्यपि प्रतिपदादितर्कान्तानि भवन्ति, तस्मिन्यजुर्वेदे यूपलक्षणादि कूर्मलक्षणान्तान्यष्टादशपरिशिष्टसूत्राणि भवन्ति । एतेषां व्याख्यानान्यग्रे वक्ष्यामः । तत्र प्राच्योदीच्यां नैऋर्त्यां निऋर्त्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदशभेदा भवन्ति । प्राच्य उदीच्य नैऋर्त्येषु तिसृषु दिक्षु वाजसनेयवेदोत्पत्तिरग्रे वक्ष्यामः । इतरदेशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते । तच्च महार्णवे । पृथिव्या मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखा वेदाश्च उच्यते । १ । नर्मदादक्षिणे भागे आपस्त-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

स्याश्वलायनी । शाखायनी पिप्पला च यत्नुकन्याविभागिनः ।२। माध्यन्दिनी शाङ्खायनी कौथुमी शौनकी तथा । नर्मदोत्तरभागे च यत्नुकन्याविभागिनः । ३ । तुङ्गा कृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि । सा आन्ध्रदेशपर्यन्तं बह्वृचश्चाश्वलायनी । ४ । उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौषीतकीब्राह्मणां च शाखा शाङ्खायनी स्थिता । ५ । आन्ध्रादिदक्षिणाग्नेयी गोदा सागरआवधि । यजुर्वेदस्तु तैत्तिर्यं आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । ६ । सह्याद्रिपर्वतारभ्याद्दिशां नैर्ऋत्यसागरात् हिरण्यकेशी शाखा च परशुरामस्य सन्निधौ । ७ । मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जरदेशतः । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । ८ । अङ्गवङ्गकलिङ्गश्च कानीनो गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखाच माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता । ९ । ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसञ्ज्ञका । १० । व्यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्यं यजुर्वेदं पठित्वा शिष्यान्चकार । तच्च भागवते । वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणाय गुरोर्व्रतम् । १ । याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्य आहाहो भगवन्कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ।२। इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोऽपि ह्यलं त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति । ३ । देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

दत्तवांस्तान्यजुर्गणान् ।४। भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मंस्त-ल्लोलुपतया ददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ।५। याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् छन्दांस्यधिगवेषयन्। गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ।६। याज्ञवल्क्य उवाच। ओं नमो भगवते आदित्यायेत्यारभ्य यातयामयजुः काम उपसरामीति। सूत उवाच। एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादतः ।७। यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च तथा विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ।८। इत्यादिग्रन्थपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानन्तरं देवरातसुतेन अब्राह्मणत्वभिया सविता सूर्यो वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी सञ्ज्ञा। शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेद्यत्वमर्य्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यजूंषि मुनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरुपरतैः समुचिता वाजसन्यः पञ्चदशशाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः सकाशात्काण्वा माध्यन्दिनादय अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति। अथ प्रसङ्गाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचारः किञ्चिदुच्यते। तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः। तथा च विष्णुपुराणे। एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयदिति। यजुर्वेदो यज्ञोपयोगित्वसूपयोगात्सर्वोऽपि वेदो-यजुर्वेद इत्युच्यते। यजुर्वेदस्य शाखाभेदं सविस्तर-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

माह । यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने ।
वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । १ । शि-
ष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञव-
ल्क्यस्य तस्याभूद्ब्रह्मरातः सुतो द्विजः । २ । शिष्यः
परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा । ऋषिर्यश्च महा-
मेरौ समाजेनागमिष्यति । ३ । तस्य वै सप्तरात्रं त-
द्ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेनं मुनिगणैः समयोऽयं
कृतो द्विजं । ४ । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त-
वांस्तथा । स्वस्त्रियं बालकं सोऽथ पदाघृष्टमघातय-
त् । ५ । शिष्यानाह च भोः शिष्या ब्रह्महत्यां परा-
हृते । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा । ६ ।
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः । क्लेशि-
तैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ७ । ततः क्रु-
द्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । मुच्यतां य-
त्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमानक । ८ । निस्तेजसा
वदस्येतान्यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थो-
ऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणः । ९ । याज्ञवल्क्यस्ततः
प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वयाऽधीतं
यन्मया तदिदं द्विज । १० । श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजूंष्यथ । छर्दयि-
त्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः । ११ । यजूं-
ष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजः । जगृहुस्तित्ति-
रा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः । १२ । ब्रह्महत्या-
व्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितं तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

चरणान्मुनिसत्तम । १३ । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेण प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रणतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः । १४ । अस्यार्थः । यजुर्वेदतरोरित्यादिना सप्तविंशतिः । इयं च प्राधानशाखानां सङ्ख्या । ब्रह्माण्डपुराणोक्तषडशीतिशाखाभेदस्तु प्रातिशाखविवक्षया तास्व शुक्लयजुः पञ्चदशकं सहेत्येकशाखा आपस्तम्बोक्ता इति द्रष्टव्यम् । याज्ञवल्क्येन छर्दितैर्यजुर्भिस्तैत्तिरीयशाखा बभूव । ते याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्ता वैशम्पायनशिष्या याज्ञवल्क्येन छर्दितं विप्ररूपेण गृहीतुमनुचितमिति तित्तिरपक्षिणो भूत्वा याज्ञवल्क्यविसृष्टानि यजूंषि जगृहुः । ततस्ताः शाखास्तैत्तिरीया बभूवुरित्यर्थः । याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्तानां चरकाध्वर्युसञ्ज्ञां निर्वक्ति । चरकाध्वर्यवस्ते वै चरणान्मुनिसत्तम । चरकाध्वर्यवइति पाठे चरणाद्यजुषां ग्रहणात् । आध्वर्यवं चक्रुरित्यर्थः । यजूंषि वैशम्पायनेनाधीतानि । याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मञ्छन्दांस्यधिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् । इति भागवतोक्तेः । याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वारायमुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः । १५ । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजीरूपधरः प्राह व्रीयतामभिवाञ्छितम् । १६ । याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । १७ । पराशर उवाच एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान्

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

रवि: । अयातयामसञ्ज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः
। १८ । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ।
वाजिनस्ते समाख्याता: सूर्याश्वाः स भवेद्यतः। १९।
शाखाभेदस्तु तेषां वै दशपञ्च च वाजिनाम्। कण्वा-
द्या स्तु महाभाग याज्ञवल्क्यप्रकीर्त्तिता: । २० । इति।
तद्गुरुवैशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदि
ष्टत्वादिति भाव: । वाजिन समाख्याता वाजि रूपसूर्य-
प्रोक्तसंहिताध्यायित्वात् अग्निपुराणेऽपि । काण्वा-
माध्यन्दिनीसञ्ज्ञा कठो माध्यकठीतथा । मैत्राय-
णीयसञ्ज्ञा च तैत्तिरीयाभिधानका । वैशम्पायनि-
केत्याद्याः शाखा याजुषसञ्ज्ञिता । इति। आदिशब्देन
एतदन्यशाखाग्रहणम्। तदुक्तं नृसिंहपराशरे । प्रथ-
मो याज्ञवल्क्यश्च आपस्तम्बो द्वितीयकः । तृतीयो मू-
लघटकश्चतुर्थो वाणस: स्मृत: । पञ्चम: सहवामश्च
षष्ठः स्याद्गोत्रपण्डित: । समानुज: सप्तमोक्ता अष्टमश्च
गयावल: । त्रिदण्डी नवम: प्रोक्तो नवशाखा: प्रकी-
र्त्तिता: । तन्मध्ये सहवासस्तु कर्मनिष्ठो द्विजाग्रणी: ।
एवं शाखादेशभेदाद्वहवस्तु द्विजातय: । तत्रापि कर्म-
निष्ठाश्च ग्राह्या यज्ञादिकर्मसु । हीना द्विजातय: स-
र्वे त्याज्या: सर्वत्र कर्मसु । हीना द्विजातय: अभीरा-
दय:, । परदेशे त्रिदण्डवेषधारिण: । सन्यासिन: स्व-
ग्रामे परिग्रहयुक्तास्ते त्रिदण्डिन:, । गोत्रपण्डितो
वैश्ययाजक: । मूलघटको नागवल्लीरोपक: । निर्मू-
ल।इति प्रसिद्धा:। अन्ये वाणसादि प्रसिद्धा: । केचि-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

धर्मशास्त्रानभिज्ञा वानप्रस्थाज्जाता वाणसा इति वदन्ति तद्वाक्यमारूढपतितपरम । तदुक्तं कूर्मपुराणे वानप्रस्थाश्रमधर्मे । यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं-कामतश्चरेत्। तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः। तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः। न हि वेदेऽधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि । आरूढपतितः प्रोक्तो मुनिभिस्तत्वदर्शिभिरिति । वाजसनीयवेदोत्पत्तिरित्यर्थः। काण्वाः। माध्यन्दिनाः। शाखेयाः । तापायनीयाः। कपोलाः। पौण्ड्रवत्साः। आवटिकाः। परमावटिकाः । पाराशर्य्याः । वैणेयाः । वैधेयाः। अद्धाः। बौधेयाः इति पञ्चदशशाखा इत्यर्थः। प्रतिपदे अनुपदे अन्यत्पदं कर्तव्यमित्यर्थः। छन्दः शास्त्रं पिङ्गलोक्तमध्यायाष्टकम् । भाषाशब्देन भाष्यतेऽर्थः पर्यायशब्दैर्निघण्टुरध्यायपञ्चकः॥ त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तम। धर्मशास्त्रं मन्वाद्यनेकमहर्षिप्रणीतम् । मीमांसा जैमिनिमहर्षिकृतमध्यायद्वादशकम्। न्यायशब्देन काणादसूत्रम्। तर्कशब्देन गौतमसूत्रम्। इति षडुपाङ्गानि । उपज्यौतिषं ज्यौति शास्त्रं साङ्गलक्षणं सामुद्रकादि॥ यूपलक्षणं छागलक्षणं च यज्ञे प्रसिद्धम्। प्रतिज्ञासूत्रं खण्डत्रयात्मकम। अनुवाकाध्यायः। वेदशाखापरिज्ञानम् श्राद्धसूत्रं नवखण्डात्मकम् । श्रौतयज्ञार्थमण्डपरचनात्मकं शुल्बसूत्रम । पार्षदपरिशिष्टसूत्रम् । ऋग्यजुर्निर्णयात्मकम्। इष्टकापूर-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

णपरिशिष्टसूत्रम् । गोत्रप्रवरनिर्णयार्थ: । प्रवराध्यायः । उक्थशास्त्रपरिशिष्टम् । निगमयज्ञपार्श्वं, हौत्र,-क,प्रसवोत्थान,कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चकं यज्ञेषु प्रयोजनं प्रसिद्धम् । एतानि परिशिष्टान्यष्टादशसङ्ख्यकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसङ्ख्यातमेतत्सर्वं सशुक्रियम् । वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । एतत्सकलं शुक्रियमंत्रऋचैर्वाचमिति षट्त्रिंशदध्यायोक्तचतुर्विंशदृचात्मकसहितं, मध्यान्हे शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः सशुक्रयज्ञः परिसङ्ख्यात इत्यर्थः । वेदोपक्रमणे चतुर्दशीपौर्णिमाग्रहणाच्छुक्लयजुः । प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात्कृष्णयजुरिति वा । ऋक्सङ्ख्या । १९०२५ । पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशतिः । खिलमन्त्र अग्निश्चेति षड्विंशत्यध्यायोक्ताः । यजुःसङ्ख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशतान्यष्टौ सहस्राणि । वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मणमित्यर्थः । यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम् । तत्रापि च शिवाः शाखाः दशपञ्च च वाजिनाम् । तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा या कण्वसञ्ज्ञका । इति । ग्रन्थान्तरे, । तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति । औखेया । खाण्डिकेयाश्चेति । खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी । बौधायनी । सत्याषाढी । हिरण्यकेशी । भारद्वाजीति, कालेता शाट्यायनीति द्वे मूलोक्ते तयोः स्थाने बौधायनी औधेयादूति बोध्ये ।

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

तेषामध्ययनपरिमाणम् । काण्डास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिकाश्चतुः । चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवकाः शतानि षट् । १ । एकपञ्चाशदधिकाः सङ्ख्याः पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रञ्चैकशतमष्टानवति चाधिका ।२। लक्षैकं तु द्विनवति सहस्राणि प्रकीर्त्तितम । पदानि-नर्वातिश्चैव तथैवाक्षरमुच्यते । ३ । लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ट्याधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् । ४ । काण्डाः । ७ । प्रश्नाः । ४४ । अनुवाका । ६५१ । पञ्चाशी । २१९८ । पदानि । १९२९० । अक्षराणि । २५३८ । शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते । १ । इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसङ्ख्या ।१९४८० । इति तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसङ्ख्योक्ता इत्यर्थः । तत्र कठानां तूपगा यजुर्विशेषश्चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेय अन्ये शाखान्तराः स्मृताः । चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्था अध्यायाः समीपे उक्ताः । मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदइति सञ्ज्ञा । तदुक्तं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदइति नामधेयमित्यृग्वेदीयप्रातिशाख्यभाष्यकारेणोव्वटेन । आपस्तम्बसामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्द्दिना धूर्त्तस्वामिना च । तथा मन्त्रो नाम संहितामन्त्रस्ताद्दृष्मन्त्ररूपसंहितायास्तन्मध्ये एव तदग्रे ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

च पठनं त्रिगुणं पठनमिति, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यत इत्यस्यार्थः। एतादृशपठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति। तथा हि। सम्पश्यामि। "प्रजाऽअहमिह प्रजसो मानवीरिति" संहितामन्त्रः। एतस्यैव ब्राह्मणसंहिताया-मेव तदग्रेसम्पश्यामि। "प्रजा अहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह। "इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेष्विति संहितामन्त्रः।" इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त" इति ब्राह्मणम्। अनयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनम्। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय" इति त्रिगुणेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः कस्यां अपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथा सङ्ग्रन्थत्वात्। एवमन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि सन्ति तानि विस्तरभयान्नोक्तानि। अतः कारणादन्ये शाखान्तराः स्मृताः। तेषामध्यनं प्रवचनीयाश्चेति" तेषां शुक्लकृष्णयजुषां पठनं प्रवचनीयाः प्रतिवचनत्वेन आर्षीयपाठत्वेन च समाप्तमित्यर्थः॥ इति महिदासद्विजन्मना कृते चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रव्याख्याने द्वितीयखण्डः समाप्तः॥

अन्यान्यपि पुराणवाक्यानि सङ्गृहीतानि। अग्निमीडेनमस्तुभ्यमिषे त्वोर्ज्जे लसत्तनुः। अग्नऽआयाहिवीतये शन्नो देवी स्वरूपवान्॥१॥ इषे त्वो-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

र्ज्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च । नभश्च पूर्णिमासूर्य उदयव्यापिनो तथा । २ । सङ्गृह्यमाणश्च वेदं प्रतिवर्षंव्रतं चरेत् । यातयामनिवृत्यर्थं वेदस्य च विशेषतः । ३ । तस्योष्णिक्छन्दसा मेदा गायत्री च त्वचा स्मृता । मांसेषु त्रिष्टुभं विद्यादनुष्टुब्रुधिरः स्मृतः । ४ । अस्थिषु जगती चैव मज्जासु पङ्क्तिरेव च । प्राणेषु बृहती छन्दो यजुर्वेदस्य लक्षणम् । ५ । एतदर्थे ऐतरेयश्रुतिः । "शुक्लकृष्णाकनीनिकेति स यद्यपि मृषा वदति । यएवमेतं छन्दसां छन्दस्त्वं वेदेत्यन्तम्" पुण्याहवाचने मन्त्रात्मोच्चणे कङ्कणस्य च । सभायां ब्रह्मयज्ञे च इषे त्वोर्ज्जे यजुः पठेत् । शाङ्खायनं ब्रह्मयज्ञे इषे त्वोर्ज्जे यजुः स्मरेत् । श्रौते स्मार्त्ते च पूर्त्ते च सर्वकर्मसु योजितः । २ । ऋग्यजुःसामाथर्वांश्च सभायां कुण्डमण्डपे । ब्रह्मयज्ञे प्रतिसरे पठेद्दै स्वस्तिवाचने । ३ । अन्यत्र समुदायश्च प्रायश्चित्ते सभासु ते । यजुर्वेदोपनिषदे मन्त्राः शाकलसञ्ज्ञकाः । ४ । उपदिष्टाः शौनकेन आत्मशिष्याय हृद्ग्रे । तेषां शाकलमन्त्राणां यजुःसञ्ज्ञा समीरिता । ५ । व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःखण्डस्य तेन वै ॥ विस्तारिता यथा बुद्धि महादेवप्रसादतः ॥ ६ ॥ इति शौनकोक्तयजुर्वेदीयद्वितीयखण्डस्य चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रस्य व्याख्या समाप्ता ।

अथ तृतीयखण्डस्य व्याख्या प्रारभ्यते ॥

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

सामवेदस्य किल सहस्रभेदा भवन्त्येष्वनध्यायेष्वधीयाना-
स्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः शेषान्व्याख्यामस्तत्र राणाय-
नीया नाम सप्त भेदा भवन्ति राणायनीयाः शाट्यमुग्राः का-
लोपा महाकालोपा लाङ्गला-
यनाः शार्दूलाः कौथुमाश्चेति तेषामध्ययनमशीतिशतमाग्नेयं
पावमानं चतुः शतमैन्द्रं तु ष-
ट्शतिर्यानि गायन्ति सामगा-
स्तान्यधीत्य चण्डात्प्रचण्डतरो भवति शिष्टान्यधीत्य शिष्टा-
ऽऽविंशतिको भवति तत्र के-
चित्पुनरुक्तं तन्त्वं साम तन्त्वं
सञ्ज्ञाधातुलक्षणमितिविधी-
यन्ते । अष्टौ सामसहस्राणि
सामानि च चतुर्दश । अष्टौ श-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

तानि नवतिदशतिर्वालखिल्यकम् । सरहस्यं ससुपर्णं प्रेदयस्तत्र वालखिल्याः । सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ इति शौनकोक्तचरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रे तृतीयखण्डः समाप्तः ॥

अथ तृतीयखण्डस्य व्याख्यानम् ॥

सामवेदस्येति । किलेति प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसीत् । सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रणष्टाः । अनध्यायेष्वधीयाना मीयन्ते विद्युताः खलु इति । शेषान् शाखापाठकान्व्याख्यास्यामः । आसुरायणीया । वासुरायणीया । वार्त्तान्तरेया । प्राञ्जल ऋग्वैनविधाः । प्राचीनयोग्याः । राणायनीयाश्चेति, तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणायनीयाः । शाट्यायनीयाः । शाट्यमुग्राः । खल्वलाः । महाखल्वलाः लाङ्गलाः कौथुमी । गौतमी । जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनं अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दशान्यष्टौ शतानि दशभिर्दशमसु वालखिल्यः सुपर्णः प्रेच्यमेतत्सामगणं स्मृतम् । अथ प्रकारान्तरेणाह । तत्र राणायनीयानां सप्त भे-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

दा भवन्ति। राणायनीयाः। सासत्यमुग्राः। कालेयाः। महाकालेयाः। लाङ्गलायनाः। शार्दूलाः। कौथुमाश्चेति। तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति कौथुमाः। आसुरायणाः। वातायनाः। प्राञ्जलिद्वैनभृतः। प्राचीनयोग्याः। नैगमीयाः। इति तेषां कौथुमादीनामध्ययनम्। अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम्। ऐन्द्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगास्तानि सूक्तान्यधीत्य चण्डा उत्कृष्टास्ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाविंशका भवति शिष्टान् प्रामाणिकान् आविंशतिशिष्टेषुवा शिष्टभागाः प्रवेशयोग्याः शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। तत्र सूक्तेषु केचिन्मन्त्रतन्त्रा इति मन्त्रास्तद्विधीयन्ते। तदाहाचार्यः। ऋक्तन्त्रम् सामतन्त्रम्। सञ्ज्ञालक्षणम्। धातुलक्षणमिति। इदानीं सामसङ्ख्यामाह। अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश। अष्टौ शतानि नवतिर्विंशतिर्वालखिल्यकम्। सरहस्यं ससुपर्णं प्रेच्य तत्सामदर्पणम्। सारण्यकानि सौर्याण्येतत्सामगणं स्मृतम्। अशीतिशतमाग्नेयम्। १८०। पावमानम्। १०४। रौन्द्रन्तु। २६। शिष्टाः २८ गणानां पूरकाः। अष्टौ सामसहस्राणीत्यस्यार्थोऽङ्कतो ज्ञातव्यः। ८८१४।, अन्यशाखासङ्ख्यामाह। नवतीति। सुपर्णप्रेच्चः कश्चिच्छाखाभेदः तेन सह वर्त्तमानः ससुपर्णप्रेच्चः सुपर्णप्रेच्चेण सहितो-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

वालखिल्यः शाखाभेदो नवतिः नवतिसङ्ख्याकाः दशदशतयो यस्मिन् स नवतिदशतिः। दशतिरिति दशसङ्ख्या सङ्ज्ञा दशगुणा नवतिरित्यर्थः। अङ्कतोऽपि। ९०। सारण्यकानि आरण्यकेनोपनिषद्भागेन सह वर्त्तमानानि सौर्याणि सूर्यदेवत्यानि सूक्तानि। तत्र वालखिल्यशाखायामेव। आरण्यकं सूर्यमन्त्रं सुपर्णप्रेच्चवालखिल्यानि मिलित्वा नवशतानीत्यर्थः। निगमयन्त्ये तत्पूर्वोक्तसामसमूहः स्मृतं कथितम्। गणशब्दस्य वलीयस्त्वं छान्दसम्। आसां षोडशशाखानां मध्ये तिस्रः शाखा विद्यन्ते। तास्व गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा। कार्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा। महाराष्ट्रदेशे राणायनीया प्रसिद्धेति। आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसङ्ख्याकास्ते यथा राणायनी सात्यमुग्रा दुर्वासा अथ भागुरिः। भारुण्डो गोर्गुजवौर्भगवानौपमन्यवः।१। दारालो गार्ग्यसावर्णी वार्षगण्यश्च ते दश। कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश।२। इत्येते सामगाचार्याः स्वस्तिं कुर्वन्ति तर्पिताः॥ इति॥ अन्ये अपि भागवतद्वादशस्कन्धीयषष्ठाध्यायस्यचतुस्त्रिंशत्पद्यारभ्योनचत्वारिंशत्पद्योक्ताःसामवेदप्रवर्त्तकास्ते यथा। जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनेः। सुमन्वांस्तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम्।३४। सुकर्माऽपि च तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान्। सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः।३५। हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः। शिष्यौ जगृहतुश्चा-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

न्ये आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः। ३६। उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पञ्चशतानि वै। पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि तांश्चोदीच्यान्प्रचक्षते। ३७। लौगाक्षिर्लौकुलिः कुल्यः कुसीदः कुक्षिरेव च। पौष्यञ्जिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम्। ३८। कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः। शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्यआत्मवान्। ३९। अस्यार्थः। सामगस्य जैमिनेः पुत्रः सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वान्नाम ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह। सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यो महानतिप्रज्ञावान् तत्सामवेदाख्यतरोः साम्नां सहस्रसंहितारूपं भेदं चक्रे। कोमलपुत्रो हिरण्य नाभश्च पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः शिष्यौ सामशाखां जगृहतुः। अन्ये आवन्त्य उदीच्यश्च सामशाखां जगृहतुः, पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन्। तेषां समुदितानां मतानां नामानीति पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयो नाम्ना शतं शतं संहितां जगृहुः, हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना कृतश्चतुर्विंशतिसंहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषाअन्या संहिता आत्मज्ञानशानावन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे। इत्यर्थः॥ व्याख्याचरणव्यूहस्य सामखण्डस्य तेन वै॥ विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः॥

इति चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रस्य तार्तीयकखण्डस्य व्याख्या समाप्ता॥

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

अथ चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रस्य
चतुर्थखण्डः प्रारभ्यते ॥

अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति पिप्पला: शौनका दामोदात्तोत्तायना जावाला ब्रह्मपलाशा कुनखी देवदर्शी चारणविद्याश्चेति द्वादशैव सहस्राणि पञ्चकल्पानि भवन्ति कल्पे कल्पे पंचशतानि भवन्ति नक्षत्रकल्पो विधानकल्पः संहिताविधिरभिचारकल्पः शान्तिकल्पश्चेति तत्र वेदानामुपवेदाश्चत्वारो भवन्त्यृग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेदउपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदो ऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान्व्यासःस्कन्दो वा य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषामेकैकस्य कीदृशं

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

रूपं वर्णविधोच्यते ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्त्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पञ्च, यजुर्वेदः पिङ्गाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमो दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयन आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रो ऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डकामरूपी विश्वकर्त्ता क्षुद्रकर्त्तास्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्यात्रेयसगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्रीछन्दो, यजुर्वेदस्य काश्यपसगो-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

त्वमिन्द्रदैवत्यं त्रिष्टप्छन्दः, सामवेदस्य भारद्वाजसगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछन्दोऽथर्ववेदस्य वैतानसगोत्रं ब्रह्मदैवत्यमनुष्टुप्छन्दो, य इमे वेदानां नामरूपगोत्रं प्रमाणं छन्दोदैवतं वर्णं वर्णयन्ति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते । जन्मजन्मवेदपारगो भवत्यव्रतीव्रतीभवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत्स्त्रियम् ॥ पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् । य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः । अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄंश्चैवोपतिष्ठते । य इदं च-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

रणव्यूहं पठेत्स पङ्क्तिपावनः । तारयेत्प्रभृतीन्पुत्रान्पुरुषान्स-प्तसप्तच । य इदं चरणव्यूहं प-ठेत्पर्वसु पर्वसु । विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति । रतिर्धृतिश्चिशवाप्ययामास्चत्वारो वेदपत्निकाः । ज्ञातव्या यज्ञका-लेषु ईशानादिव्यवस्थिताः । लक्षं तु चतुरो वेदा लक्षं भा-रतमेव च । लक्षं व्याकरणं प्रो-क्तं चतुर्लक्षं तु ज्योतिषं चतु-र्लक्षं तु ज्योतिषम् ॥ ५ ॥

इति शौनकोक्तचरणव्यूहपरि-शिष्टसूत्रे चतुर्थपञ्चमखण्डः स-माप्तः ॥

अथ चतुर्थपञ्चमखण्डस्य विवृ-त्तिरारभ्यते ॥

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat　　www.umaragyanbhandar.com

अथर्ववेदस्येति । अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । तानाह । पैप्पला । दान्ता । दामोदान्ता । औतापना । जाबाला । शौनका । ब्रह्मपलाशा । कुनखी देवदर्शी । चारणविद्याश्चेति ॥ तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मन्त्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । अत्र बहुवचनात्ते बहवः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययनं शाखया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मन्त्राणां कीदृशानि । एकस्मिन्कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मन्त्राणाम् । कल्पान्याह । नक्षत्रकल्पः । विधानकल्पः । संहिताविधिकल्पः । अभिचारकल्पः । शान्तिकल्पः । इति पञ्चकल्पाः । तत्र वेदानां चत्वारउपवेदा भवन्ति । यथा ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदस्सङ्गीतशास्त्रम् । अथर्ववेदोऽर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् । शस्त्रशास्त्रं विश्वकर्मादिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान्वेदव्यासः स्कन्दः कुमारो वाऽऽह । य इमे चत्वारो वेदा उक्तास्तेषां मध्ये एकैकस्य कीदृशं रूपं आकारः तत्तद्वर्णं सितासितादि । यथाविधः प्रकारस्तथोच्यते । तत्रादौ ऋग्वेदस्वरूपमाह । ऋग्वेदः पद्मपत्रायताक्षः पद्मपत्रं कमलदलं तद्वद्दीर्घे नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तः । सुविभक्ता रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा यस्य सः । कुञ्चितकेशश्मश्रुः । कुञ्चिता वलीमन्तः केशाः शिरसिजाः श्मश्रूणि मुखरोमाणि

यस्य सः । श्वेतवर्णो । वर्णेन तु कर्कुवर्णो न, श्वेतवर्णः श्वेतो वर्णो यस्य सः । कीर्त्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्ती: पञ्च, तावत्साकल्येन, पञ्च वितस्तीर्भवन्ति ह्येतत्प्रमाणमृग्वेदस्य कीर्तितमुक्तं वितस्तिशब्दो द्वादशाङ्गुलात्मकः । सार्द्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः । यजुर्वेदस्वरूपमाह । यजुर्वेदः पिङ्गे पीते अक्षिणीयस्य सः । कृशं मध्ये कटिप्रदेशे यस्य सः । स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः । ताम्रवदाचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः । यद्वा-कृष्णवर्णो यस्य सः । दीर्घत्वेनोच्चत्वेन षट्प्रादेशमात्रप्रमाणं यस्य सः । प्रादेशस्तु प्रदेशिन्येत्यभिधानोक्तेः । अङ्गुष्ठप्रदेसिन्योर्विहितत्वात्प्रमाणप्रादेशोदशाङ्गुलः । तादृशाः षट्प्रादेशाः प्रमाणं षष्ट्यङ्गुलं सार्द्धद्वयहस्तमित्यर्थः । सामवेदस्वरूपमाह । सामवेदो नित्यं स्रग्वी स्रजो माला यस्य सन्तीति स्रग्वी । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" । इति सूत्राद्विनि प्रत्ययः । नित्यं पुष्पमालाधारी । यमनियमवान् । सुप्रयतः शुचिः । पवित्रः । शुचि शुद्धं वासो वस्त्रं यस्य स शुद्धवस्त्रधारी । शमः शान्तिरस्यास्तीति शमी शान्तमनाः । दान्तो नियतबाह्येन्द्रियः । बृहन्महच्छरीरं यस्य सः । शमीतरोर्दण्डो यस्य सः शमीदण्डी ॥ कातरेऽल्पेऽक्षिणीहे नेत्रे यस्य सः । काञ्चननयनो वा । आदित्यस्य भानोर्वर्णइव वर्णो यस्य सः । श्वेतवर्णो वा नवारत्निप्रमाणं यस्य सः सार्द्धचतुष्टयहस्तदीर्घइत्यर्थः । षडरत्निमात्रो वा ॥ अथर्ववेदस्वरूपमाह । तीक्ष्णः । उ-

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

यः। प्रचण्डः क्रोधी। कामरूपी। कामेन रूपाणि यस्य सः। स्वेच्छारूपधारी। विश्वस्य आत्मा जीवनम। विश्वस्य कर्त्ता स्रष्टा च उपनिषद्बाहुल्यात्। क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः। अभिचारकृत्याप्रयोजकमन्त्रबाहुल्यात्। स्वशाखाध्यायी। अथर्वणि विशेषः प्राज्ञश्च। महानीलोत्पलवर्णेन श्यामकमलइव वर्णो यस्य सः श्यामसुन्दरः। दश अरत्नयः अकनिष्ठिकहस्तः प्रमाणं यस्य पञ्चहस्तप्रमाण इत्यर्थः। अथर्ववेदस्य रूपान्तरे पाठान्तरञ्च:"श्वेतसाध्यवशी च। सजलमूर्द्धनिगालबः स्वदारजुष्टः। परस्त्रियाः स्तन्यपश्चेति"॥ अथ वेदानां गोत्रदेवताछन्दांस्याह। ऋग्वेदस्यात्रेयसगोत्रम्। आत्रेयाः सगोत्राः समानगोत्रा यस्य तत्। अत्रिगोत्रऋग्वेद इत्यर्थः। सोमदैवत्यं यस्य तत्। गायत्रीछन्दो यस्य तत्। एवमग्रेऽपि व्याख्यातव्यम्। अथ यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इन्द्रदैवत्यं त्रिष्टुप्छन्दः। अथ सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछन्दः। अथर्ववेदस्य वैतानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप्छन्दः। अथ चतुर्वेदस्य फलस्तुतिमाह। य इदमिति। यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो दैवत्यं वर्णं वर्णयति। नामादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः। नाम ऋग्वेदादि, १ रूपं पद्मपत्राक्षादि २ गोत्रमात्रेयादि ३ प्रमाणं पञ्चवितस्त्यादि ४ छन्दो गायत्र्यादि ५ दैवत्यं सोमादि ६ वर्णं श्वेतादि च ७ इत्यादि यो जानाति स अविद्यो विद्याहीनः सन्विद्यां

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat www.umaragyanbhandar.com